

İbâdîliğin Kuzey Afrika'ya Yayılışı: Tarihsel Süreç ve Belirleyici Faktörler

The Spread of Ibadism in North Africa: An Examination of Historical Process and Determining Factors

Arş. Gör. Coşkun BORSBUĞA¹, Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ²

¹Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa
· coskunborsbuğa@harran.edu.tr · ORCID > 0000-0001-6258-306X

²Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa
· mekinci@harran.edu.tr · ORCID > 0000-0003-0354-7936

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15 Temmuz/July 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 25 Aralık/December 2025

Yıl/Year: 2025 | **Sayı – Issue:** 59 | **Sayfa/Pages:** 699-723

Atıf/Cite as: Borsbuğa, C., Ekinci, M. "İbâdîliğin Kuzey Afrika'ya Yayılışı: Tarihsel Süreç ve Belirleyici Faktörler"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 59, Aralık 2025: 699-723.

Yazar Notu/ Author Note: Makale Notu: Bu makale Coşkun Borsbuğa tarafından Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Mustafa Ekinci danışmanlığında hazırlanan "Tarihten Günümüze Kuzey Afrika İbâdîliği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

İBÂDİLİĞİN KUZEY AFRİKA'YA YAYILIŞI: TARİHSEL SÜREÇ VE BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER

ÖZ

Bu araştırma makalesi, İbâdiliğin Kuzey Afrika'ya (Mağrib) yayılma sürecini tarihsel, sosyo-politik ve mezhepsel dinamikler çerçevesinde incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, İbâdiliğin Mağrib coğrafyasında hangi tarihsel şartlar altında benimsendiğini ve nasıl kalıcı bir yapı hâline geldiğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda, İslam mezhepleri tarihi ilmi perspektifi dikkate alınarak İbâdî ve İbâdî olmayan kaynaklar karşılaştırmalı bir yöntemle analiz edilmiştir.

Emevî yönetiminin bölgede uyguladığı baskıcı politikalar, Arap olmayan unsurlara karşı ayrımcı tutumu ve merkezi otoritenin toplumsal adaletsizlikleri artıran uygulamaları, Berberî kabileleri arasında ciddi huzursuzluklara yol açmıştır. Aynı dönemde bölgede etkili olan Hâricî Sufri hareketinin aşırı ve şiddet yanlısı tutumu, Berberîlerin Sufri'lere nazaran daha mutedil bir dini anlayışa yönelmelerine zemin hazırlamıştır. Bu şartlar altında İbâdîlik, özellikle barışçıl yaklaşımı, ahlakî bütünlüğü önceleyen söylemi ve toplumsal düzeni gözeten siyasal söylemi bölgedeki Berberî kabileler nezdinde önemli bir karşılık bulmuştur.

İbâdiliğin Mağrib'de yayılmasında etkili olan bir diğer önemli unsur ise Ebû Ubeyde Müslim öncülüğünde Hameletü'l-ilm teşkilatının örgütlü ve sistematik çalışmalarıdır. Bu yapı, mezhebin öğretilerini hem sözlü hem yazılı yollarla taşraya ulaştırmada ve çeşitli kabilelerle mezhebin ilkelerini buluşturmada etkili bir aracı rolü üstlenmiştir. Ayrıca, İbâdîler arasında yaygın olan gizlilik esasına dayalı eğitim ve öğretim yöntemleri, hac dönemlerinde hacılara yönelik ilmî faaliyetleri ve İslam coğrafyasının birçok yerindeki ticarî faaliyetleri mezhebin baskı dönemlerinde varlığını sürdürmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Kuzey Afrika, Berberîler, İbâdîlik, Hameletü'l-İlm, Ebû Ubeyde Muslim.

THE SPREAD OF IBADISM IN NORTH AFRICA: AN EXAMINATION OF HISTORICAL PROCESS AND DETERMINING FACTORS

ABSTRACT

This research article examines the expansion of the Ibâdî school in North Africa (the Maghrib) through historical, socio-political, and sectarian dynamics. The primary aim is to explore the conditions under which Ibâdîsm was adopted in the Maghrib and how it became a lasting religious and social structure. Using a comparative method, the study analyzes both Ibâdî and non-Ibâdî sources within the framework of Islamic sectarian history.

The repressive policies of the Umayyad regime, its discriminatory stance toward non-Arab communities, and widespread social injustices triggered unrest among Berber tribes. In contrast, the radical and violent methods of the Khârijite Sufî movement alienated many locals. Within this environment, Ibâdîsm gained ground by offering a more moderate, ethical, and socially conscious religious alternative. Its emphasis on peaceful coexistence and moral integrity appealed to many Berber groups.

A key factor in the spread of Ibâdîsm was the work of under the leadership of Abû 'Ubayda Muslim Ḥamalaṭ al-'Ilm (the Bearers of Knowledge), an organized missionary network that transmitted Ibâdî teachings to rural and tribal regions through oral and written means. The educational and teaching methods prevalent among the Ibâdîs, which were based on the principle of secrecy, their scholarly activities targeting pilgrims during the Hajj season, and their commercial operations in many parts of the Islamic world, all ensured the survival of the sect during periods of persecution.

Keywords: The History of Islamic Sects, North Africa, Berbers, Ibâdîsm, Ḥamalaṭ al-'Ilm, Abû 'Ubayda Muslim.

GİRİŞ

İbâdîlik, İslâm mezhepleri tarihi açısından hem tarihî kökenleri hem de özgün doktriner yapısı itibarıyla müstakil olarak ele alınmayı hak eden bir mezhep olarak öne çıkmaktadır. Genellikle Hâricîlik başlığı altında anılsa da, İbâdîlik, hem kendi mensuplarının tanımlamaları hem de tarihsel gelişim süreci açısından Hâricîlikten ayrılan, daha mutedil ve sistemli bir yapı arz etmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, İbâdî mezhebinin özellikle Kuzey Afrika'ya (Mağrib)^[1] yayılma sürecini tarihsel, sosyo-politik ve dinî bağlarıyla birlikte ele almak ve bu mezhebin hızlıca kabul görmesini mümkün kılan dinamikleri detaylıca değerlendirmektir.

Makale, İbâdîliğin erken dönem teşekkülüne dair tartışmaları özetleyerek Abdullâh b. İbâd ve Câbir b. Zeyd gibi kurucu şahsiyetlerin konumunu değerlendirmekte; ardından Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin mezhebin sistemleşmesi ve teşkilatlanmasındaki rolüne odaklanmaktadır. Bundan hareketle İbâdîliğin yalnızca fikrî bir mezhep değil, aynı zamanda siyasî ve teşkilatlı bir hareket olarak şekillendiği ortaya konulmaktadır. Kuzey Afrika'da İbâdîliğin yayılmasını mümkün kılan siyasî ve toplumsal zemin detaylı biçimde incelenmekte; özellikle Berberî kabilelerinin Emevî yönetimiyle yaşadığı çatışmalar ve dışlanmışlık hissi merkeze alınmaktadır. İbâdîliğin Mağrib'e yayılışında etkili olan faktörler, Şark bölgesindeki baskılar, bölgenin siyasî atmosferi ve İbâdî mezhebinin birlikte yaşama kültürü bağlamında ele alınmaktadır. Hameletü'l-ilm teşkilatı, ticaret yolları ve hac gibi etkileşim alanları üzerinden yürütülen davet faaliyetleri İbâdîyye Mezhebi'nin bölgede etkin olmasına yol açan ana araçlar ele alınmaktadır.

Bu çalışma, mezhep tarihçiliğinde önemli bir yer edinen özellikle Kuzey Afrika bağlamında son derece belirleyici bir aktör hâline gelen İbâdîliğin, Kuzey Afrika'ya neden ve nasıl yayıldığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca İbâdîliğin yayılma sürecinde oynadığı yapısal rol ve kurumsal örgütlenme tecrübesi, İslam mezhepleri tarihinde nadir görülen bir teşkilatçılık örneği olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle çalışma, İbâdîliğin sadece Basra-Umman hatında değil, Mağrib coğrafyasında da kök salmış bir mezhep olarak ele alınması gerektiğine işaret etmektedir.

[1] İslam coğrafyası Müslümanlar tarafından iki coğrafi bölgeye ayrılmıştır. Müslüman Asya ve Mısır'ın içinde olduğu "Meşrik" veya Doğu; Müslüman Afrika'nın içinde olduğu "Mağrib" veya Batı. Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel (Ankara: Vadi Yayınları, 2012), 199.

1. EBÛ UBEYDE MÜSLİM'E KADAR İBÂDÎLİK

İbâdîlik, İslâm mezhepleri içerisinde tarihî önceliği ve özgün yapısıyla dikkat çeken bir fırkadır. Teşekkülünü ilk tamamlayan mezheplerden biri olarak kabul edilen İbâdîliğin oluşumu hususunda Sünnî ve İbâdî araştırmacılar arasında farklı yaklaşımlar mevcuttur. İbâdîler, kendilerini Hâricîliğin bir kolu olarak görmemekte; bilakis İslâm toplumu içerisindeki özgün bir fırka olarak tanımlanmaktadır. Buna karşılık, İbâdî olmayan birçok müellif, İbâdîliği Hâricîliğin en mutedil kolu olarak nitelemektedir.^[2] Mezhebin teşekkül süreci ve bu sürece dair farklı yaklaşımlar, özellikle Mağrib coğrafyasındaki İbâdîlerin tarihsel ve sosyo-politik yapılarını anlamada önemli birer ipucu sunmaktadır.

İbâdî ismi, mezhep mensupları tarafından hicrî III. asrın ortalarına kadar resmî olarak kullanılmamıştır. Bu döneme kadar kendilerini “Cemâ’atü'l-Müslimîn”, “Ehlü'd-Da‘ve ve'l-İstikâme”^[3] gibi adlarla tanımlamışlardır. Ancak daha sonraki dönemlerde “İbâdî” ismi benimsenmiş ve fırka tarafından sahiplenilmiştir. Bu ismin, Abdullah b. İbâd'a nispetle verildiği, büyük ölçüde İbâdî olmayan kaynaklarda dile getirilmektedir.^[4]

İbâdî müellifler Abdullah b. İbâd'ın, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın halifeliği döneminde (h. 41-60 / m. 661-680) doğduğunu ve tâbiîn nesline mensup olduğunu belirtmektedirler.^[5] Bu değerlendirmeyi destekleyen önemli bir veri, Abdullah b. İbâd'ın Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'a (ö. 68/705) gönderdiği mektuplardır.^[6] Söz konusu yazışmalar, onun bu halife döneminde siyasî muhataplık düzeyinde aktif olduğunu göstermekte ve kronolojik açıdan İbâdî müelliflerin verdiği bilgileri teyit etmektedir.^[7]

İbâdî âlimlerin değerlendirmelerine göre Abdullah b. İbâd, mezhebin tarih sahnesine çıktığı ilk dönemlerden itibaren dinî ve fikrî liderliği üstlenmiş mühim bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır.^[8] Onun, özellikle aşırı eğilimli Hâricî gruplar^[9]

[2] Ebu Muhammed Ali bin Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, thk. Ahmet es-Seyyid Seyyid Ahmet Ali (Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, 2003), 1/112.

[3] Aved Halîfât, *Neş'etu'l-Hareketü'l-İbâdiyye* (Ummân: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 1423), 81.

[4] Muhammed b. Abdu'l-Kerîm Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Kisra Salih Ali (Dımeşk: Resalah Publishers, 2015), 152.

[5] Ebü'l-Fazl Ebü'l-Kasım Muhammed b. İbrâhîm Berradî, *el-Cevâhiru'l-Müntekâ fi ma Ehmelehu Kitabu'l-Tabakât*, thk. Ahmed b. Saûd es-Seyyâbî (Londra: Dâru'l-Hikma, 2014), 56.

[6] Süleyman b. Abdullah Bârûnî, *Muhtasâr Tarihu'l-İbâdiyye* (Ürdün: Câmîatiü'l-Ürdüniyye, ts.), 15.

[7] İvaz Ahmed Halîfât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Fırka'l-İbâdiyye* (Ummân: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 1415/1994), 15.

[8] Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâdî Kaynaklarda İbâdiyye'nin Dini ve Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Nida Akademisi, 2020), 43-44.

[9] Aşırı fikirleri ile ön plana çıkan Ezarika ve Necâdât gibi Hâricî fırkalar.

ve Mürcie mensuplarıyla giriştiği ilmî tartışmalar^[10], mezhebin teşekkül sürecinde oynadığı etkili rolü ve sahip olduğu ilmî yeterliliği göstermektedir.^[11] Abdullah b. İbâd'ın Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân ile gerçekleştirdiği mektuplaşmalar da onun dinî-fikrî düzeydeki donanımını ve temsil kabiliyetini açık biçimde ortaya koymaktadır.^[12]

Abdullah b. İbâd'a dair tarihî veriler sınırlı olup, klasik kaynaklarda adı yalnızca iki münferit olay bağlamında zikredilmektedir. Bunlardan ilki, yukarıda da temas edilen, Halife Abdülmelik ile olan yazışmaları; ikincisi ise, İbn Ezrak ve diğer bazı Muhakkime liderleriyle birlikte Abdullah b. Zübeyr lehine Kâbe müdafaasına katıldığına dair rivayettir. Bu iki hadise dışında, onun hayatı hakkında kaynakların sunduğu bilgi son derece sınırlıdır.^[13]

Her ne kadar mezhebin adı İbn İbâd ile anılıyor ve İbâdîler onun yolunu izleyenler olarak nitelendiriliyor olsa da, İbâdî kaynaklarına bakıldığında fırkanın esas kurucusunun Câbir b. Zeyd (ö. 93/710) olduğu yönünde güçlü bir kabulün varlığı dikkat çekmektedir.^[14] Nitekim İbâdî mezhebinin en önemli imamı olarak kabul edilen Câbir, erken dönem İbâdî literatürde kurucu imam olarak tanımlanmaktadır.^[15] Bu kanaat, başta Ebû'l-Abbâs eş-Şemmâhî (ö. 928/1522) ve er-Râkişî olmak üzere birçok klasik İbâdî müellif tarafından da hararetle savunulmuştur. Şemmâhî'ye göre Abdullah b. İbâd'ın mezhep içerisindeki tüm stratejik tutumları, Câbir b. Zeyd'in yönlendirmesiyle şekillenmiştir. Ona göre, Câbir hangi yönde hareket edilmesini öngörmüşse, Abdullah da o doğrultuda davranmıştır.^[16]

[10] Mürcie ile Hâriciler arasında vuku bulan tartışmalar için bkz.: Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 168-210.

[11] Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 78.

[12] İbn İbâd'ın Abdülmelik b. Mervân'a yazdığı mektubun tahkikli incelemesi için bkz.: Macid Abdu Zeyd Ahmed Hazrecî, "Nassu Risâleti Abdullah b. İbâd li-Abdülmelik b. Mervân: Dirâsetun fi Mudâniha ve İb'âdihe'l-Fikriyye", *Mecelletu Câmiatu Bâbil li'l-Ulum el-İnsâniyye* 28/2 (2020), 223-256.

[13] İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, thk. C. J. Tornerberg (Beyrut, 1982), 3/165.

[14] Câbir b. Zeyd'in İbâdîlikteki konumu ve önemi hakkında bkz.: Ahmet Faruk Göksün, "Câbir b. Zeyd ve İbâdî Fikhındaki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 39 (2022), 33-59.

[15] Halîfât, *el-Usûlu't-Târîhiyye li'l-Firka'l-İbâdiyye*, 85.

[16] Ebû'l-Abbâs Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, thk. Ahmed Hammûd es-Seyyâbî (Maskat: Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe Ummân, 1987), 1/67.

Bu görüşü savunanlar, Câbir'in Emevîler tarafından katledilme tehdidi altında bulunduğunu^[17], bu sebeple imâmetinin gizli tutulduğunu ve ön planda görünmekten kaçındığını iddia etmektedirler.^[18] Böylelikle Abdullah b. İbâd, zahirde mezhebi temsil eden kişi; Câbir b. Zeyd ise geri planda esas yönlendirici imam olarak tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda, Câbir'in imametinin, Nehrevân'da liderlik yapmış olan Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin (ö. 38/658) ardından geldiğini ileri sürmektedirler.^[19]

Öte yandan bazı Sünnî müellifler, Câbir b. Zeyd'in İbâdîlerle doğrudan bir mensubiyet ilişkisi içerisinde olmadığını ileri sürmektedirler.^[20] Bu iddiaların temelinde, Câbir'in Sünnî hadis literatüründe güvenilir bir râvî olarak kabul görmesi yatmaktadır. Watt bu minvalde, Câbir'in doğrudan bir İbâdî kimliğe sahip olmadığını; ancak görüşlerinin İbâdî çizgiye yakın olduğunu ifade etmekte, İbâdîlerin de onun otoritesini Sünnî çevreler nezdinde meşruiyet kazanmak adına kullanmış olabileceklerini dile getirmektedir.^[21]

İbâdî müelliflerden Halîfât, Câbir b. Zeyd'in İbâdîlik ile olan ilişkisini mezhebin en erken oluşum dönemlerine kadar götürebilen önemli yazarlardan biridir. Halîfât'a göre, Ebû Bilâl el-Mirdâs'ın 61/680^[22] yılında öldürülmesinden sonra, İbâdî topluluğun öncülüğünü üstlenen ve ilmî otoritesiyle öne çıkan isim, Câbir b. Zeyd olmuştur.^[23] Bundan hareketle Halîfât, İbâdîyye fırkasının teşekkül sürecini oldukça erken bir döneme, yani Ebû Bilâl sonrası Basra merkezli yapılaşmaya kadar geri götürmektedir.^[24]

Câbir ile Abdullah b. Vehb er-Râsibî arasındaki tarihsel bağa dair delil üretme çabası yalnızca Halîfât'la sınırlı değildir. Râkişî de bu ilişkinin izlerini takip etmeye çalışmış ve bu yönde birtakım rivayetlere atıf yapmıştır. İbâdî rivayetler çerçevesinde değerlendirildiğinde, Câbir'in İbâdîlik içindeki etkinliği, Emevî valilerinden Ubeydullah b. Ziyâd'ın (ö. 67/686) görevde olduğu döneme kadar

[17] Câbir b. Zeyd'in doğum tarihi kesin olmamakla birlikte 21/642 yılında doğduğu zikredilmektedir. Nehrevan savaşı ise 9 Safer 38/17 Temmuz 658 yılında meydana gelmiş. Câbir Nehrevan'da öldürülen Abdullah'ın yerine geçmiş olarak kabul edilirse 17 yaşında olmuş olmaktadır. İbâdîlerin bu kadar genç yaşta onu seçmiş olmaları İbâdî imamet şartları düşünüldüğünde gerçekçi görünmemektedir. Detay için bkz.: İsmail Lütfi Çakan, "Câbir b. Zeyd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/537-538.

[18] Halîfât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firka'l-İbâdîyye*, 20.

[19] Ziyâne b. Halfân el-Hârisîyye, *el-İmam Câbir b. Zeyd ve Te'sîsi'l-Fikri'l-İbâzî*, ts., 187.

[20] Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Haydarâbâd, 1375), 1/72.

[21] W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir (İstanbul: Ketebe, 2021), 56.

[22] Kaynaklarda daha çok Ebû Bilal künyesi ile zikredilir. Baba tarafından Temîm kabilesine mensup olan Mirdas, Üdeyye ismini anne tarafından almıştır. Detaylı bilgi için bkz.: İlyas Üzüm, "Mirdâs b. Üdeyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/148-149.

[23] Halîfât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firka'l-İbâdîyye*, 20.

[24] Halîfât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firka'l-İbâdîyye*, 20.

götürülmektedir. Ebû Bilâl'in öldürülmesinin ardından Câbir, "Kaade" hareketi^[25] içerisinde etkinleşmiş ve bu yapının ilmî lideri olarak ön plana çıkmıştır.^[26]

İbâdî mezhebinin ilk döneminde önemli bir yer tutan "Kaade" hareketi, Câbir b. Zeyd'in ilmî rehberliği çerçevesinde gelişmiştir. Halifât, bu oluşumun dinî çizgisini şu şekilde özetlemektedir: Kaade mensupları, diğer Hâricî fırkalardan farklı olarak İslam toplumuna karşı isyan (hurûc) veya hicret çağrısı yapmamışlardır. Ezârika fırkası gibi katı bir tavır sergilemek yerine, eğitim ve davet yoluyla inançlarını yaymayı önceliklendirmişlerdir. Bundan dolayı Kaade mensupları, ilmî faaliyetlere ve talebe yetiştirmeye önem vermiş; örgütlü bir şekilde davet çalışmaları yürütmüşlerdir.^[27] Kaade fırkası, gizliliğe büyük önem atfetmiş, gizlilik ilkesini mezhebin varlığını sürdürülebilmesi açısından merkezi bir strateji olarak benimsemiştir. Bu durum, özellikle diğer Hâricî fırkaların – bilhassa Ezârika'nın – gizliliği (takiyye) kesin biçimde reddettiği düşünüldüğünde, Kaade çizgisinin ayırt edici yönlerinden biri olarak belirginleşmektedir. Bu anlayış doğrultusunda Câbir b. Zeyd, Emevî valileri Ubeydullah b. Ziyâd ve Haccâc döneminde karşılaştığı sistematik baskılara rağmen, doğrudan yönetime karşı bir ayaklanma teşvikinde bulunmamıştır. Gizlilik esasına dayalı bu yaklaşım, Câbir'in gizlilik ilkesine ne denli bağlı kaldığını göstermektedir. Bu dönem boyunca Câbir'in ilmî etkisi artmış ve özellikle Ezd kabilesi arasında İbâdîliğin benimsenmesinde başat bir rol oynamıştır. Nitekim Mühellebî ailesinin ileri gelenlerinden bazıları, Kaade fırkasının aktif davetçileri ve destekçileri hâline gelmişlerdir.^[28]

Çağdaş İbâdî yazar Muammer, Câbir b. Zeyd'in, Kaade ya da *Cemâ'atü'l-Müslimîn* olarak bilinen yapıya ne zaman imamlık ettiği meselesinde üç ihtimali gündeme getirmiştir. Bunlardan birincisi, Câbir'in Ebû Bilâl el-Mirdâsî'nin 61/680 yılındaki ölümünden sonra, yaklaşık h. 78 yılında imamlığı üstlendiği yönündedir. İkinci görüş, Ezârika ve Sufriyye gibi Hâricî alt kollarının birbirinden ayrıldığı dönemin hemen ardından imam olduğu iddiasını taşımaktadır. Üçüncü görüş ise, Emevî valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî tarafından Basra'dan Umman'a sürgün edilmesinden sonra Câbir'in fiilî imamlık görevine başladığını öne sürmektedir.^[29]

İbâdî müelliflerden Siyâbî'nin, Câbir b. Zeyd'i ilmî silsilesi içinde ele alışı da bu tartışmalar bağlamında dikkat çekicidir. Siyâbî, Abdullah b. Abbas, Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (ö. 145/762) arasında üçlü bir

[25] Hâricîler'in kullanımıyla bu terim, Hâricî olduğu halde mezhep mensuplarının toplanmaya karar verdiği yere hicret etmekten kaçınan, kâfir saydıkları gruplarla yapılan mücadelelerde mezhepdeşlerini fiilen desteklemeyip savaşlardan geri kalan gruplar için kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Öz, "Kaade", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/589.

[26] Detaylı bilgi için bkz.: Halifât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firka'l-İbâdiyye*, 20, 21, 22.

[27] Halifât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firka'l-İbâdiyye*, 24.

[28] Halifât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firka'l-İbâdiyye*, 25.

[29] Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Tarih* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1964), 1/144-145.

ilmî-silsile tasnifi yapmaktadır. Bu tasnif, Halifât'ın İbâdîliği Hâricilikten ayırma çabasıyla örtüşen bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Ancak burada Abdullah b. Abbas'ın zikredilmesi, onun bir İbâdî imam olarak kabul edilmesinden değil; bir bakıma, Câbir'in ilmî düşünce dünyasının, Sünnî çevrelerde saygı gören bu sahâbînin tesiriyle şekillendiğini göstermek amacını taşımaktadır. Siyâbî'nin bu yöntemi, İbâdîliği Hâricî gelenekten ayırıştırma ve onu Ehl-i Sünnet'e yakın bir çizgide konumlandırma çabasının bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle söz konusu yaklaşım, mezhebin tarihsel süreçte geçirdiği kimlik dönüşümünü ve dış algıya yönelik meşruiyet arayışlarını yansıtmaktadır.^[30]

Bu tür sıralamalar, İbâdîliğin sadece tarihsel kökenlerine değil, aynı zamanda *nasıl tanımlanmak istendiğine* dair de değerli mâlumatlar içermektedir. Bizim çalışmamız açısından asıl önemli olan husus Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin imâmeti ve fırka içerisindeki konumu hakkında bir tartışmanın olmamasıdır. Çünkü Ebû Ubeyde Müslim, İbâdiyye mezhebinin sistemleşmesi ve farklı coğrafyalara özellikle Kuzey Afrika'ya yayılmasında çok önemli bir rol oynamıştır.

2. EBÛ UBEYDE MÜSLİM B. EBÎ KERÎME: İBÂDÎLİĞİN SİSTEMLEŞMESİNDE VE COĞRAFİ YAYILIMINDA KURUCU ROLÜ

Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (ö. 145/762), Câbir b. Zeyd'den sonra İbâdî mezhebinde en etkili hatta -sadece mezhebin yayılması göz önüne alındığında- mezhebin en önemli imamı diyebiliriz. Doğum yılı konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte, kaynakların çoğunluğu onun hicrî 45 yılında doğduğunu belirtmektedir. Câbir ile yakın ilişki kurup ondan doğrudan ilim aldığı; onun görüştüğü sahabe ve tâbiîn neslinden gelen bazı şahsiyetlerle de görüşme imkânı bulunduğu söylenmektedir.^[31] Sâlimî'ye göre, ilmî birikiminin önemli bir kısmını hocaları Ca'fer b. es-Simâk (ö. 102/720) ve Sahrâ b. Abbâs el-Abdî'den (ö. 100/718) elde etmiştir.^[32] Ebû Ubeyde, hayatının büyük bölümünü ilim tahsiline ve talebe yetiştirmeye adanmıştır. İbâdî mezhebinin doktriner gelişimi, sistemleşmesi ve kurumsallaşması onun çabalarıyla doğrudan ilişkilidir. Mezhebin Yemen, Umman, Horasan ve özellikle Kuzey Afrika gibi uzak coğrafyalarda yayılması, onun ilmî birikimi kadar teşkilatçılığının da bir yansımasıdır.^[33] Câbir'in, Abdurrahman b. Eş'as isyanına destek verdiği gerekçesiyle Umman'a sürgün edilmesinden sonra Ebû Ubeyde, benzer gerekçelerle zindana atılmış ancak Haccâc'ın ölümünden sonra serbest bırakılmıştır. Câbir'in vefatından ardından 93/712 yılında Basra İbâdîlerinin imamı olmuştur.^[34]

[30] Ateş, Günümüz Uman İbâdiyyesi, 85.

[31] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 80.

[32] Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, çev. Mihail Hürî (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 95.

[33] Tadeusz Lewicki, "İbâdiyya", *Encyclopaedia Islamica (ikinci edisyon)* (Leiden, 1971), 649.

[34] Şeyh Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd Dercîni, *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*, thk. İbrahim Tallay (Cezayir: Matbaatu'l-Ba'si, 1394), 197-198.

Ebû Ubeyde'nin faaliyetleri incelendiğinde iki temel hedefi bulunduğu görülmektedir. İlki, İbâdî mezhebini sistemli bir inanç ve amel yapısına kavuşturmak; ikincisi ise bu yapıyı donanımlı öğrenciler vasıtasıyla yaymak ve sürdürmektir. O, Emevî otoritesinin baskısı nedeniyle bu faaliyetlerini Basra'da son derece gizli şekilde yürütmek zorunda kalmıştır. Öğrencilerini Basra'da kiraladığı bir bodrum katta yetiştirmiş, bu süreçte İbâdî düşüncenin devamlılığı açısından nitelikli öğrencilerden oluşan bir teşkilat oluşturmuştur. Bu öğrenciler, mezhebin farklı coğrafyalarda tanınmasına ve kabul görmesine öncülük etmişlerdir.^[35]

Basra, hicrî II. asrın sonuna kadar İbâdîliğin ilim ve teşkilat merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Şehrin ilmî canlılığı ve coğrafi konumu bu süreci desteklemiştir.^[36] Ebû Ubeyde'nin öncülüğünde oluşturulan “şeyhler meclisi”, mezhebin stratejik faaliyetlerini organize eden merkezi bir yapı olarak görev yapmıştır. Bu meclis, mezhebin yayılması amacıyla davetçi olarak gönderilecek kişileri belirlemiş ve onları ilmî bakımdan hazırlamıştır. Bu davetçiler “hameletü'l-ilm” veya “nâkaletü'l-ilm” olarak anılmıştır. Bu yapı, İbâdîliğin Kuzey Afrika'ya ulaşmasında önemli bir rol üstlenmiştir.^[37]

Ebû Ubeyde'nin imamlığı dönemi, “kitmân”^[38] yani gizlilik dönemi olarak tanımlanır. Emevî baskıları, İbâdîleri bu yöntemle hareket etmeye zorlamış, dinî ve siyasî faaliyetler gizli toplantılarla yürütülmüştür.^[39] Bu dönemde kurulan meclisler üç temel yapı etrafında şekillenmiştir. Birincisi, sadece seçkin âlimlerin katıldığı ve mezhebin planlamalarının yapıldığı “şeyhler meclisi”dir. Bu toplantılar genellikle gece yapılmış ve gençlerin katılımı sınırlanmıştır. İkincisi, halka açık vaazların verildiği “genel meclis”tir. Bu meclisler sabit bir yapıya sahip olmamakla birlikte, toplumu dinî bakımdan eğitmek gibi bir işlev üstlenmiştir. Üçüncüsü ise, İbâdî öğretilerini öğrenmek ve davetçi olmak isteyenlerin eğitim aldığı özel meclislerdir. Bu meclislerdeki eğitimler, büyük ölçüde Ebû Ubeyde'nin dükkânında^[40] gizli biçimde gerçekleştirilmiştir. Şemmâhî, bu meclislerin ne denli gizli yürütüldüğünü göstermek üzere, Ebû Ubeyde'nin kimi zaman kadın kıyafeti giyerek gizlendiğini belirtir.^[41] Buna ek olarak selefi Câbir b. Zeyd'in aksine, hiçbir siyasî otoriteyle açık bir ilişki kurmamış, bu gizlilik politikasının bilinçli bir tercihle üst

[35] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 124; Dercinî, *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*, 12; en-Nâmî, *Dırâsât ani'l-İbâdiyye*, 99.

[36] en-Nâmî, *Dırâsât ani'l-İbâdiyye*, 100.

[37] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 196-199.

[38] İbâdîlerin kitman imâmeti ve takiyye ile ilişkisi konusunda bkz.: Mahmoud Benras, “İbâdiyye Mezhebi ve Gizlik Düşüncesi(Takiyye)”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2022), 511-529.

[39] en-Nâmî, *Dırâsât ani'l-İbâdiyye*, 101.

[40] Ebû Ubeyde Müslim bu dükkânda sepet örerek geçimini sağlamaktaydı; bu işten dolayı kendisi “Kaffâf” lakabıyla da anılmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Ebû Osmân Amr b. Bahr el Câhız, *el-Beyân ve'l-Tebyin*, thk. AbdusSelâm Harun (Mısır, 1975), 347.

[41] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 199.

bir düzeyde sürdürmüştür.^[42] Her ne kadar bu yapılar Ebû Ubeyde'den önce ortaya çıkmış olsa da, onları kurumsal ve sistematik bir biçime kavuşturan kişi kendisidir. İbâdî öğretisi temelinde tüm İslam coğrafyasını kapsayacak bir imâmet fikriyle hareket etmiş, bu doğrultuda sayıca fazla ve nitelikli davetçiler yetiştirmeye önem vermiştir. Meclisler, bu hedef doğrultusunda eğitim ve davet faaliyetlerinin kurumsal zemini olmuştur.^[43]

Ebû Ubeyde, 145/762 yılında Basra'da vefat etmiştir. Onun İbâdî mezhebinin yaygınlaşması ve kurumsallaşması sürecine olan katkısı, mezhebin sonraki yüzyıllardaki gelişimini derinden etkilemiştir. O bir bakıma kendisinden önceki imamlar tarafından sahada pratik olarak kullanılmayan usulleri bütün İbâdîleri kapsayacak şekilde teşkilatlı hale getirmiştir. Bu nedenle kendisine İbâdî çevrelerde "İmâmü'l-Müslimîn" unvanı verilmiştir.^[44] Eğitim ve davet faaliyetlerine verdiği önem, İbâdîye mezhebinin sürekliliği açısından hayati bir rol oynamış; onun bu mirası, mezhebin hem ilmî hem de coğrafi istikrarının temelini teşkil etmiştir.

3. İBÂDİLİĞİN MAĞRİB'E YAYILMASI VE YAYILMASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER: BASKILAR VE MAĞRİB'E YÖNELME SÜRECİ

İbâdîye mezhebi, İslam tarihinin oldukça erken dönemlerinde Kuzey Afrika'ya nüfuz etmeye başlamış ve özellikle bölgedeki toplumsal ve siyasi dinamiklerin etkisiyle Berberî kabileler arasında kısa sürede tanınan ve benimsenen bir mezhep haline gelmiştir. Berberî unsurlar, İbâdîliğin dinî söylemini ve siyasi duruşunu benimseyerek, kısa zamanda Emevî otoritesine karşı organize direniş hareketlerine girişmişlerdir. Bu gelişme, yalnızca dinî bir tercihin sonucu olmayıp, aynı zamanda bölgenin tarihsel, siyasi ve sosyo-kültürel koşullarıyla da yakından ilişkilidir. Bu mivalde, İbâdîlerin Doğu (Meşrik) coğrafyasından ayrılarak Mağrib'e yönelmelerine neden olan şartların, tarihî arka planın ve mezhebin bu bölgedeki yayılma stratejisinin detaylı şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Basra'daki Emevî yönetimi, muhalif unsurları bastırmak amacıyla baskıcı ve sert bir siyaset benimsemiş; bu siyaset çoğunlukla otoriter valiler aracılığıyla uygulanmıştır. Bu bağlamda, özellikle muhalif dinî-siyasi gruplar yoğun gözetim altında tutulmuş, muhalif düşünce ve hareketler şiddet yoluyla bastırılmaya çalışılmıştır. Bu baskı ortamında, mutedil çizgisiyle diğer Hâricî fırkalardan ayrılan İbâdîye mensupları da Emevî otoritesinin takibatına maruz kalmıştır. İbâdîler, toplumsal düzenle barışçıl biçimde bir arada yaşama yönünde diğer Hâricî fırkalara nazaran daha müsamahakâr bir yaklaşım sergilemiş olmalarına rağmen, Emevî valileri

[42] en-Nâmî, *Dırâsât anî'l-İbâdîyye*, 104.

[43] Lewicki, "İbâdîyya", 651.

[44] Harun Yıldız, "Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/376.

tarafından potansiyel tehdit olarak değerlendirilmiş ve sistemli bir şekilde hedef alınmışlardır.^[45] Özellikle mezhebin önde gelen imamlarının izlenmesi ve İbâdî toplumun yıldırılması amacıyla çeşitli tedbirler uygulanmıştır.^[46]

Bu sürecin öne çıkan figürlerinden biri, Basra'da görev yapan Emevî valilerinin en sertlerinden sayılan Ubeydullah b. Ziyâd'dır. Ubeydullah, muhalefet potansiyeli taşıyan tüm grupları sert müdahalelerle bastırmaya çalışmış; özellikle Hâricî kökenli oluşumlara karşı ciddi bir tahakküm politikası uygulamıştır. İbâdî yazar Halîfât'ın aktardığına göre, Ubeydullah b. Ziyâd zindana attığı mahkûmları birbirleriyle dövüştürerek sağ kalanları affedeceğini bildirmiş ve bu yolla mahkûmları sindirme ve yıldırma yoluna gitmiştir.^[47] Bu baskı ortamının en çarpıcı örneklerinden biri, Kaade hareketinin öncülerinden olan Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye'ye ve onun takipçilerine yönelik uygulamalardır. Ubeydullah b. Ziyâd, Ebû Bilâl'in görüşlerini benimseyen birçok kişiyi hapse attırarak, kardeşini ise öldürerek ortadan kaldırmıştır. Sürekli baskı ve takibat altında bulunan Ebû Bilâl, can güvenliğini sağlamak amacıyla Basra'dan çıkarak Ehvaz bölgesine gitmeye çalışmış; ancak Ubeydullah'ın askerleri tarafından takibe alınmış ve Ehvaz'a varmadan berabere olduklarıyla birlikte öldürülmüştür.^[48] Bu tür yöntemler, İbâdîliğin Basra'daki varlığını tehdit etmiş ve mensuplarını merkezden uzak yeni coğrafyalara, özellikle de Kuzey Afrika'ya yönelmeye sevk etmiştir.

Ubeydullah b. Ziyâd'dan sonra Basra valiliğine atanan Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî, selefinin politikalarını daha da sertleştirerek devam ettirmiştir. Ubeydullah döneminde yoğun baskılara maruz kalan İbâdî topluluklar, can güvenliklerini sağlamak amacıyla yer altına çekilerek "kitmân" olarak adlandırılan gizlilik dönemine girmişlerdir.^[49] Bu dönemde toplumsal görünürlüklerini asgariye indirerek mezhebî faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdürmeye çalışmışlardır. Ancak Haccâc'ın idaresi altında bu gizlilik dahi mezhep mensuplarını korumakta yetersiz kalmıştır. Câbir b. Zeyd, önce tutuklanarak zindana atılmış, ardından Umman'a sürgün edilmiştir. Haccâc'ın baskıları yalnızca Câbir ile sınırlı kalmamıştır. Mezhebin diğer önde gelen isimleri de benzer şekilde hedef alınmıştır. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, Dımâm b. Sâib ve Sahnâr el-'Abdî gibi İbâdî imam ve liderler Haccâc tarafından hapsedilmiştir. Bu sistemli baskı politikası, Haccâc'ın 95/714 yılındaki ölümüne kadar devam etmiştir.^[50]

[45] Recep Muhammed Abdulhalim, *el-İbâdiyye fî Mısır ve'l-Mağrib ve Alakatum bi İbâdiyye Umman ve'l-Basra* (Maskad: Mektebetü'l-Ulûm, 1990), 105.

[46] Basra'da Emevî yönetimi hakkında detaylı bilgi için bkz.: Hatun Özmen - Şefaattin Severcan, "Yezîd b. Muâviye'nin Ölümünden Sonra Basra'da Yaşanan Yönetim Krizi", *Düzcce İlahiyat Dergisi* 8/2 (2024), 143-172.

[47] Halîfât, *Neş'etu'l-Hareketü'l-İbâdiyye*, 69.

[48] Dercîni, *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*, 2/218.

[49] Halîfât, *Neş'etu'l-Hareketü'l-İbâdiyye*, 72.

[50] Dercîni, *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*, 2/247.

Baskıların coğrafi kapsamı yalnızca Basra ile sınırlı kalmamış, Umman'a kadar genişlemiştir. Haccâc, Umman'daki İbâdî yapılanmayı ortadan kaldırmak amacıyla bölgeye askeri birlikler göndermiş ve tehdit olarak gördüğü birçok İbâdîyye mensubunu kılıçtan geçirmiştir. Bu katliamlardan kurtulabilen az sayıdaki İbâdî, bölgeden kaçarak özellikle Kuzey Afrika'ya sığınmıştır.^[51] Bu süreçte Haccâc'ın sert politikalarından en çok etkilenen kabilelerden biri, İbâdîlerle tarihsel ve ideolojik yakınlığa sahip olan Ezd kabilesi olmuştur. Ezd kabilesi, hem mezhebe mensubiyet bağlamında hem de sosyal destek açısından İbâdî hareketin dayandığı başlıca kabilelerden biri hâline gelmişti. Câbir b. Zeyd'in de bu kabileye mensup olması, İbâdîliğin Ezdîler arasında kısa sürede kabul görmesinde etkili olmuştur. Ezdîler, söz konusu baskı döneminde Emevî iktidarının en sert muhaliflerinden biri olarak öne çıkmışlardır.^[52]

Câbir b. Zeyd'in vefatından sonra İbâdî imamlık makamına geçen Ebû Ubeyde Müslim, Basra ve Umman merkezli bu baskıcı ortamdan uzaklaşmak ve mezhebi daha elverişli zeminlerde yaymak amacıyla yeni stratejiler geliştirmiştir. Bu strateji doğrultusunda, ilmî donanımına sahip davetçiler yetiştirmiştir. Bu şahıslar, “hameletü'l-ilm” (ilim taşıyıcıları) olarak adlandırılmış ve sistemli bir organizasyon çerçevesinde mezhebin yayılması için görevlendirilmişlerdir. Ebû Ubeyde'nin liderliğinde yetiştirilen bu davetçiler, Horasan, Umman ve özellikle Kuzey Afrika gibi Emevî otoritesinin sınırlı etkisinin bulunduğu bölgelere gönderilmişlerdir.^[53] Böylece mezhebin yayılması sadece dinî bir gayretle sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasî bir bilinç ve teşkilatlı planlamanın da ürünü olarak gerçekleşmiştir.

3.1. Mağrib'de İbâdî Yayılmadan Önceki Siyasî ve Sosyal Zemin

Emevî Hanedanlığı'nın son dönemlerine gelindiğinde, İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde merkezi yönetime karşı yaygın bir toplumsal hoşnutsuzluk baş göstermiştir. Bu hoşnutsuzluk özellikle yönetim kadrolarının kabilecilik temelinde şekillenmesi, adaletsizlik, ekonomik eşitsizlik ve yerel halkın dışlanması gibi nedenlerle derinleşmiştir. Ortaya çıkan bu toplumsal gerilim, Hâşimîler ve Hâricîler gibi muhalif gruplar tarafından siyasi örgütlenme ve propaganda faaliyetleri için elverişli bir zemin olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Hâşimîler, Horasan ve Fars bölgelerine yönelerek burada Abbâsî hareketinin temellerini atarken; Hâricî eğilimli gruplar ise özellikle Mağrib'e yönelmiş ve bu bölgeyi ideolojik faaliyetlerinin merkezi haline getirmeye çalışmışlardır.^[54]

[51] Abdulhalim, *el-İbâdîyye fî Mısır ve'l-Mağrib ve Alakatuham bi İbâdîyye Umman ve'l-Basra*, 34.

[52] Dercinî, *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*, 1/11.

[53] Dercinî, *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*, 1/12.

[54] Nâciye el-Verimî Bu'cile, *el-İslâmu'l-Hâricî* (Beyrut: Daru't-Tali'a, 2006), 31.

Mağrib'in bu tür faaliyetler açısından tercih edilmesinin arkasında, bölgenin merkezî Emevî otoritenin doğrudan müdahalesine kapalı olması ve uzak coğrafi konumu gibi stratejik sebepler bulunmaktadır. Bu dönemde Mağrib, Emevî yönetiminin zayıf nüfuz kurabildiği, aynı zamanda toplumsal ve siyasî istikrarsızlıkların yoğun yaşandığı bir bölge olarak dikkat çekmektedir. Özellikle kabileler arası rekabet ve çatışmalar, merkezi otoriteye karşı gelişen isyanların temel dinamiklerinden biri haline gelmiştir.

Kuzey Afrika'da toplumsal istikrarsızlığın en belirgin sebeplerinden biri, Yemenîler ile Kaysîler arasındaki kabile temelli çekişmedir. Bu çekişme, bölge halkının Emevî otoritesine karşı isyan etmesinde etkili olmuş, hatta bazı tarihçiler tarafından Emevî karşıtı hareketlerin doğrudan kaynağı olarak değerlendirilmiştir.^[55] Nitekim Kuzey Afrika'nın fethinde en etkili rolü oynayan kabile Yemenîler olmuş ve bu kabile mensupları, Musa b. Nusayr'ın Kuzey Afrika valiliği süresince (h. 86–96) bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. Ancak bu kabilelerin siyasî üstünlüğü, Musa b. Nusayr'ın görevden azledilmesiyle birlikte kesintiye uğramıştır.^[56]

Musa b. Nusayr'ın valilikten alınmasının ardından, Emevî Halifesi Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) tarafından bölge valiliğine Kaysî kabilesine mensup olan Muhammed b. Yezîd atanmıştır.^[57] Yeni vali, göreve gelir gelmez Yemenî kabilelere karşı sert bir tasfiye süreci başlatmış, öncelikle Musa b. Nusayr'ın ailesinin siyasî nüfuzunu ortadan kaldırmaya çalışmıştır.^[58] Bu süreçte Yemenîlerin mallarına el konulmuş; Musa b. Nusayr'ın kardeşi hapsedilmiş ve işkence altında vefat etmiştir. Bu gelişmeler aslında Yemenîler ile Kaysîler arasındaki rekabetin yalnızca toplumsal düzeyde değil, aynı zamanda yönetim mekanizmalarında da etkili olduğunu göstermektedir. Böyle bir siyasî ortamın, Hâricî propagandanın ve özellikle İbâdilîlik gibi mutedil eğilimli mezheplerin bu bölgeye nüfuz etme imkânını kolaylaştırdığı söylenebilir.

Yedi yıllık Kaysî ağırlıklı bir yönetim döneminden sonra, Kuzey Afrika valiliği Emevî yönetimi tarafından yeniden Yemenî kabilelerin kontrolüne verilmiştir. Bu çerçevede, hicrî 101–103 yılları arasında bölgenin valiliğine Yemenî kökenli Yezîd b. Ebî Müslim atanmıştır. Yezîd, selefi Muhammed b. Yezîd'in ailesine ve taraftarlarına yönelik sert bir tasfiye politikası izlemiş; selefini hapse attırmış ve ağır işkencelere maruz bırakmıştır. Onun ölümünün ardından göreve gelen Yemenî valiler Bişr b. Safvân ve Nuğâşe b. Kardî el-Kelbî, Kaysîlere yönelik baskıcı politikaları devam ettirmişlerdir. Bu baskılar, Halife Hişâm b. Abdülmelik'in Kay-

[55] Hüseyin Münîs, *Fecru'l-Endülüs* (Beyrut: Daru'l-Menahil, 1987), 203.

[56] Mahmûd İsmâil Abdurrâzık, *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib hatta Muntasafî el-Karn er-Râbi' el-Hicrî* (Fas: Dâru's-Sekâfe, 1406/1985), 31.

[57] Abdurrâzık, *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib hatta Muntasafî l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, 32.

[58] Hüseyin Münîs, *Sevrâtü'l-Berber fî İfrikiyye ve'l-Endelüs (102-136/721-753)* (Mısır: Matbaatu Cemiâti Fuadi'l-Evvel, 1948), 165.

sî kökenli Ubeyde b. Abdurrahman el-Kaysî'yi Kuzey Afrika valiliğine atmasına kadar sürmüştür. Yeni vali, seleflerinin Kaysîlere karşı izlediği politikanın benzerini bu kez Yemenî unsurlara karşı uygulamış; onların yönetim üzerindeki etkisini azaltmak amacıyla çeşitli tedbirlere başvurmuştur.^[59]

Birçok tarihçi, Emevîler döneminde Berberî kabilelerin sistematik olarak kötü muameleye maruz kaldıkları konusunda görüş birliği içindedir. Bu dönemde Berberîlerin, İslam'ı kabul etmelerine rağmen, ikinci sınıf Müslüman muamelesi gördükleri, zaman zaman gayrimüslim statüsünde değerlendirilerek cizye vermeye zorlandıkları ve mal-mülklerine el konulduğu anlaşılmaktadır.^[60] Hatta bazı Emevî halifeleri, Berberî bölgelerini “dâru'l-harb” olarak nitelendirmiş ve hukuki muameleleri bu tanıma göre düzenlemişlerdir. Berberîlere yönelik bu dışlayıcı uygulamalarda bir dönüm noktası, Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720) iktidara gelişiyle yaşanmıştır. Halife Ömer b. Abdulaziz, Berberî halk ile Müslüman yöneticiler arasındaki nefret ve güvensizlik ortamını ortadan kaldırmak ve bölgedeki İslamlaşma sürecini teşvik etmek amacıyla bir dizi ıslahat gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda, Kuzey Afrika valiliğine, dindarlığı ve adaletiyle tanınan İsmâil b. Ubeydullah el-Muhâcir'i (ö. 135/754) atamıştır.^[61] Ömer b. Abdulaziz, İsmâil'i görev yerine gönderirken, ona açık ve kesin talimatlar vermiştir. Bu talimatların başında, “Berberî Müslümanlardan alınan cizyenin kaldırılması” ve “eşleri esir alınan ya da köleleştirilenlerin serbest bırakılması” yer almaktaydı. Bu faaliyetler, Berberî halk arasında İslam'a ve Müslüman yöneticilere yönelik olumlu bir dönüşümün önünü açmıştır. Ömer b. Abdülaziz'in bu ılımlı ve adil politikaları sayesinde Berberîlerin İslam'a olan ilgisi artmış, yönetime duydukları güven yeniden tesis edilmiş ve bölgedeki İslamlaşma süreci gözle görülür şekilde ivme kazanmıştır.^[62]

Halife Ömer b. Abdülaziz'in vefatıyla birlikte, onun Kuzey Afrika'da uyguladığı ılımlı ve adalet temelli siyaset sona ermiş, Emevî yönetimi önceki baskıcı ve ayrımcı politikalarına geri dönmüştür. İlk adım olarak, Berberî halk ile olumlu ilişkiler geliştirmiş olan İsmâil b. Ubeydullah görevden alınmış, yerine Yezîd b. Ebî Müslim (ö. 102/720–721) tayin edilmiştir. Yezîd'in valiliği, özellikle Berberîler açısından ağır baskılarla anılan bir dönem olmuştur. İslam'ı benimsemiş olmalarına rağmen, Berberîlerden cizye alınmak istenmiş; bu sayede bölge gelirlerinin artırılması ve daha fazla asker beslenmesi hedeflenmiştir. Yezîd, oğlu vasıtasıyla Tanca'daki tüm Berberîlerden, Müslüman olup olmadıklarına bakılmaksızın cizye alınmasını ve buna karşı çıkanların köle gibi muamele görmesini istemiştir.^[63]

[59] Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 273.

[60] Münis, *Sevrâtü'l-Berber fi İfrîkiyye ve'l-Endelüs (102-136/721-753)*, 147.

[61] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 273.

[62] Abdurrâzık, *el-Havâric fi Bilâdi'l-Mağrib hatta Muntasafî'l-Karnî'r-Râbi' el-Hicri*, 34.

[63] Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi'l-tarih* (Beyrut : Dâru Sadır, 1997), 5/60.

Bu tür uygulamalar, bölgede Emevî otoritesine karşı toplumsal bir tepkinin oluşmasına neden olmuş; adaletsizlik ve ayrımcılık karşısında kendilerini mağdur hisseden Berberîler, alternatif mezhebî ve siyasî söylemlere ilgi göstermeye başlamışlardır.^[64] Bu bağlamda, Emevî iktidarına karşı mücadele içinde olan Hâricî fırkalardan Sufriyye ve İbâdîliğin, Berberîler nezdinde bir cazibe merkezleri haline geldiğini söyleyebiliriz.

Aslında İslamiyet'in Berberîler arasında yayılması, ilk Müslüman fatihlerin bölgeye ulaşmasıyla birlikte başlamıştır. Bu süreçte özellikle Ukbe b. Nâfi' (ö. 62/682) büyük bir rol oynamış ve 55/675 yılında Kayrevan şehrini kurarak, bölgedeki İslamlaşma faaliyetlerini kurumsal bir zemine oturtmuştur.^[65] Ukbe'nin ardından Ebû'l-Muhâcîr Dînâr da aynı siyaset çizgisini devam ettirmiş ve Berberîlerin İslam'ı kabulünü sağlamak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.^[66] Hassân b. Nu'man (ö. 85/704) döneminde, Müslümanlarla Berberîler arasında "kardeşlik" ilan edilmiş; bu süreçte Kur'ân eğitimi ve İslamî ilimlerin öğretimi amacıyla bölgede birçok cami inşa edilmiştir. Tâbiîn'in önde gelen bazı âlimleri^[67] bu camilerde dersler vermiş ve Berberî gençler İslamî ilimlerde yetiştirilmiştir.^[68] Bu faaliyetler neticesinde Berberîler, kısa sürede İslam'a ısınmış; bu durum onların İslam ordularına asker olarak katılmalarını da beraberinde getirmiştir. Hatta Endülüs'ün fethi sırasında Müslüman ordulara komuta eden Târik b. Ziyâd'ın bir Berberî olması, bu süreçte ulaşılan başarı düzeyini göstermektedir.^[69] Bu tarihsel gelişmeler, Ömer b. Abdülaziz döneminde daha da ivme kazanmıştır. Onun, bölgeye gönderdiği di-rayetli valiler ve seçkin din âlimleri, yalnızca İslamî inanç esaslarını öğretmekle kalmamış, aynı zamanda Arapçayı yaygınlaştırarak Berberîlerin İslam kültürüyle bütünleşmesini sağlamışlardır.^[70] Ne var ki, Ömer b. Abdülaziz'in ölümünün ardından bölgede yeniden hâkim olan Emevî siyaset anlayışı, Berberîlerin İslam'a olan bağlılıklarını sorgulamalarına yol açmıştır. Emevîlerin uyguladığı politikaların İslam'ın adalet ilkeleriyle çeliştiğini düşünen Berberîler arasında yeni bir bilinçlenme başlamış; yönetime katılım talepleri yükselmiştir. Bu taleplerin sistemli bir şekilde karşılanmaması ve mevcut yönetimin dışlayıcı tavrını sürdürmesi, Berberîleri Emevîlere muhalif siyasî-mezhebî hareketlere yönlendirmiştir. Bu noktada, İbâdîlik ve Sufriyye gibi Hâricî fırkalar, özellikle adalet ve eşitlik temelli

[64] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 273.

[65] Ukbe'nin Kuzey Afrika'daki faaliyetleri için bkz.: Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi'", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/64-66.

[66] İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 3/234-235.

[67] Ebû Mes'ûd b. Sa'd ve Mes'ûd et-Tüçübî gibi âlimler.

[68] Hassân'ın İfrikiyye valiliği döneminde bölgenin İslamlaşması için yaptığı çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz.: Nadir Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/398-399.

[69] İbrahim Hasan, *İntişâru'l-İslam fi Kârreti'l-İfrikiyye* (Kâhire, 1963), 88-90.

[70] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 273; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şirî (Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1408), 9/185.

vaatleriyle Berberî halk nezdinde önemli bir karşılık bulmuşlardır. Emevî yönetiminde dışlanan Berberîler, bu mezheplerin söylemleriyle siyasî ve dinî meşruiyet bulabilecekleri yeni bir zemin elde etmişlerdir.

Sonuç olarak, İbâdîler Kuzey Afrika'ya davet faaliyetleri ve mezheplerini yaymak amacıyla geldiklerinde, Berberî halk mevcut siyasal koşullar nedeniyle bu davete son derece hazır bir sosyal ve psikolojik yapı içerisindeydi. İslam'ı kabul etmelerine rağmen, yönetime dâhil edilmeyen ve çoğu zaman Müslüman olarak bile tanınmayan bu Berberî kabileler, İbâdîlik gibi alternatif yapılar vasıtasıyla hem dinî aidiyetlerini hem de siyasî temsilîyetlerini gerçekleştirme imkânı bulmuşlardır. İbâdîler bölgeye geldiklerinde, Berberîlerin toplumsal adalet beklentilerinin olduğu bir zemine gelmişlerdi. Bu zemin, mezhebin Kuzey Afrika'da hızla benimsenmesine katkı sağlamıştır.

3.2. Mağrib'te İbâdiyye Mezhebinin Yayılmasını Hızlandıran Siyasî-Sosyal Zemin

Bilindiği üzere Sufriyye, Hâricîliğin önde gelen dört fırkasından biridir. Bu fırka, İbâdiyye ile yaklaşık aynı dönemde Kuzey Afrika'da yayılmaya başlamış ve bölgede etkinlik kurma girişiminde bulunmuştur.^[71] Ancak Sufriyeler, İbâdîlerden farklı olarak siyasî meşruiyetlerini silahlı mücadele ve isyan yoluyla tesis etmeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda, Kuzey Afrika'yı da mücadele sahasına dönüştürerek, özellikle hicrî 122 yılında Emevî idaresine karşı büyük bir isyan başlatmışlardır. Bu isyan sonucunda Sufriyeler, Emevî kuvvetlerine karşı bazı askerî başarılar elde etmiş ve bölgede geçici bir üstünlük sağlamışlardır.^[72]

Sufriyeler, bu askerî kazanımların ardından halk nezdinde meşruiyet ve itibar kazanacaklarını ummuşlarsa da, beklenenin aksine toplumsal karşılık bulmakta zorlanmışlardır. Bunun temel nedeni, Sufriyelerin kendi muarızlarına karşı uyguladıkları aşırı şiddet politikasıdır. Sufriyeler, kendilerine muhalefet eden kişileri-ister Arap ister Berberî olsun-sert bir şekilde cezalandırmış^[73] ve bu süreçte çok sayıda insanın hayatına kastetmişlerdir.^[74]

[71] İkrime el-Berberî Hâricîliğin Sufriyye kolunun Mağrib'e ulaşmasının öncülüğünü yapmıştır. Abdullah ibn Abbas'ın da mevlâsı olan İkrime müfessir tâbî'ndendir. Detaylı bilgi için bkz.: Tayyar Altukulaç, "İkrime el-Berberî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 200M.S.), 20/40-42.

[72] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 1/115.

[73] Sufriyeler tarafından ele geçirilen Kayravan şehrinde kadın ve çocuklar acımasız bir şekilde katledilmiştir. Sufri isyanları sırasında meydana gelen ölümler ve zulüm için bkz.: Celal Gürbüz, *Kuzey Afrika'da Kurulan Hâricî-Sufri Devlet: Midrâriler* (Van: Van Yüzüncü Yıl, Yüksek Lisans, 2023), 54-55.

[74] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 1/116-117.

Bu radikal eğilim iki önemli sonucu beraberinde getirmiştir. Birincisi, Berberî kabileler, Sufîlerin “öteki”ne yönelik acımasız tutumlarını doğrudan tecrübe etmiş ve birçok bölgede Sufîlere karşı silahlı direnişe geçmişlerdir. Bu direnişin doğal sonucu olarak, Sufî kabilelerle mücadele eden İbâdîler bölge halkı arasında daha fazla meşruiyet kazanmışlardır. Özellikle Sufîler Kayrevan şehrine saldırıp (140/757) halkı kılıçtan geçirdiklerinde, İbâdî lider Ebû Hattâb Abdullah b. Semh el-Meâfirî derhâl harekete geçerek Kayrevan’a intikal etmiş, şehri Sufîlerin kuşatmasından kurtarmış (Safer 141 /Haziran758) ve yerel halkın güvenliğini temin etmiştir.^[75] Bu müdahale, İbâdîliğin bölgede halk nezdinde itibar kazanmasına ve mezhebin barışçıl çizgisinin takdir edilmesine yol açmıştır. Sufîlerin bu tür siyasî ve askerî hataları, İbâdî mezhebinin Berberî kabileler tarafından sahiplenilmesini kolaylaştırmış ve birçok kabile bu süreçte topluca İbâdîliğe intisap etmiştir.

İkinci sonuç ise, Sufriyye fırkasının toplum nezdinde hızla gözden düşmesi ve buna karşılık İbâdiyye fırkasının Kuzey Afrika’daki Berberîler arasında büyük bir kabul görmeye başlamasıdır. İbâdîlerin bu mutedil siyasî çizgileri, aşırılıktan uzak mezhebî söylemleri ve Berberî topluluklarla kurdukları dengeli ilişkiler^[76], mezhebin bölgedeki yayılımını kolaylaştırmış ve onu meşru bir alternatif olarak öne çıkarmıştır. Bu toplumsal teveccüh, zamanla daha kurumsal bir yapının oluşmasına imkân tanımış ve neticede İbâdîlerin önderliğinde Rüstemî Devleti’nin kurulmasını mümkün kılmıştır.^[77]

3.3. İbâdîliğin Toplumsal Meşruiyeti: Birlikte Yaşama Kültürü

İbâdiyye fırkası, klasik fırak literatüründe Hâricîliğin bir kolu olarak sınıflandırılmaktadır. Hâricîlik ise, mezhep tarihçiliğinde genel olarak sert tutumları, tekfirci yaklaşımları ve siyasî radikalizmleriyle temayüz eden bir fırka olarak tanımlanmıştır. Bu çerçevede, İbâdîliğin de Hâricîliğe nisbet edilmesi, onun da benzer şekilde hoşgörüsüz, kendi dışındakilere hayat hakkı tanımayan ve karşıtını düşman kabul eden bir anlayışa sahip olduğu yönünde bir algının doğmasına neden olmuştur. Ancak bu değerlendirme, İbâdiyye mezhebinin tarihî ve doktriner gelişimini göz ardı eden indirgemeci bir yaklaşımdır. Zira İbâdîlik, Hâricî fırkalarla bazı itikadî benzerlikler taşımakla birlikte, siyasî pratikleri ve toplumsal yaklaşımları bakımından onlardan belirgin şekilde ayrılmaktadır.^[78]

[75] Bu başarının ardından Ebu’l-Hattab Kuzey Afrika’da, Trablus’tan Kayrevan’a uzanan ilk İbâdî imametini ilan etmiştir. Mustafa Öz, “Ebû’l-Hattâb el-Meâfirî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/324.

[76] Bölgeye gönderilen Hameletu’l-ilm davetçilerinin bir kısmı Berberî kabilelere mensuptu.

[77] Dercîni, *Tabakâtü’l-Meşâ’ih bi’l-Mağrib*, 1/27-29.

[78] İbâdiyye mezhebinin Hâricî zihniyetine karşı mesafeli duruşu hakkında detaylı bilgi için bkz.: Adam Gaiser, *Muslims, Scholars, Soldiers: The Origin and Elaboration of the Ibadî Imamate Traditions* (New York: Oxford University Press, 2010); Kadir Gömbeyaz, “Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefler mi? Metodik Bir Tartışma”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2016), 77-98; İlknur Bahadır, *Günümüz Umman İbâdîliğinde Dinî Tolerans Söylemi*

İbâdiyye fırkasının bu şekilde yanlış algılanmasının temel nedenlerinden biri, onun tarih boyunca, diğer Hâricî fırkalar gibi Emevî ve Abbâsî gibi resmî otoritelere muhalif bir çizgide konumlanmış olmasıdır. İbâdîler, yönetim anlayışlarında soy esasını reddetmişler, imâmetin yalnızca Kureys'e veya onun belirli kollarına ait olmadığını savunmuşlardır. Onlara göre, her Müslüman ferdin – takva sahibi olmak kaydıyla – imâmete aday olma hakkı vardır. Bu yönüyle İbâdîlik, Ezârika, Sufriyye ve Necâdât gibi diğer Hâricî fırkalarla teorik bir yakınlık arz etmektedir. Bunun dışında toplumsal uygulamalar, siyasî mücadele biçimleri ve birlikte yaşama kültürü yani diğerini düşman görme bağlamında İbâdîlik çok daha mutedil bir çizgide yer almaktadır diyebiliriz.

İbâdîliğin klasik Hâricîlikten ayrıldığı temel noktalardan bir diğeri de, mutedil duruşu ve Müslüman toplumla barış içinde yaşama arzusudur. Tarih boyunca İbâdîler, özellikle Ezârika ve Necâdât gibi Hâricî fırkaların Müslüman toplumu kaosa ve iç çatışmalara sürükleyen faaliyetlerine karşı mesafeli durduklarını ve bu fırkalardan farklılaştıklarını açıkça ortaya koymuşlardır. Erken dönem İbâdî kaynakları, bu fırkaların benimsediği tekfirci ve dışlayıcı yaklaşımları eleştirmiş; toplumsal düzenin korunmasını, kan dökmenin önlenmesini eğitim ve davet yoluyla toplumsal dönüşümün sağlanmasını temel ilke olarak benimsemişlerdir.^[79] Bununla birlikte, İbâdîliğin ilk temsilcilerinin Muhakkime-i Ülä ile irtibatlı olması ve hilâfet meselesinde benzer görüşleri paylaşması, mezhepler tarihçileri tarafından mezhebin Hâricîlik çatısı altında değerlendirilmesine neden olmuştur. Ne var ki İbâdîler, gerek doktriner gerekse siyasal pratikleri bakımından bu geleneksel Hâricî tasnifinden ayrıldıklarını çeşitli vesilelerle dile getirmişlerdir. Nitekim İbâdî müellifler, Hâricîliğin tarih boyunca Müslüman toplumda fitne ve anarşiye sebep olduğunu vurgulayarak, kendilerinin bu hareketten ayrı olduklarını ispatlama çabası içerisinde olmuşlardır.^[80]

4. İBÂDÎLERİN KUZAY AFRİKA'DA YAYILMA STRATEJİSİ

İbâdiyye mezhebi, Kuzey Afrika'ya yayılma sürecinde farklı stratejik yöntemler benimsemiş ve bu yöntemleri büyük bir titizlikle uygulamıştır. Mezhebin bölgeye intikali tek bir yolla değil, çok yönlü bir teşkilatlanma ve planlama neticesinde gerçekleşmiştir. İbâdîler, sadece siyasî otoritelere muhalefetle sınırlı kalmayıp, ilmî faaliyetler, dinî eğitim, davet ve yerel unsurlarla kurdukları müsbet ilişkiler yoluyla kısa sürede Mağrib bölgesinde etkili olmuşlardır. Bu sürecin en temel araçlarından biri, mezhebin sistemli bir şekilde davetçiler aracılığıyla taşınmasıdır.

(İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

^[79] Abdulhalim, *el-İbâdiyye fi Mısır ve'l-Mağrib ve Alakatuham bi İbâdiyye Umman ve'l-Basra*, 54.

^[80] Neccar'ın bu konudaki çalışması meselenin daha iyi bir şekilde kavranması açısından büyük önem arz etmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Amir en-Neccar, *el-İbâdiyye ve medâ Sılatuha bi'l-Havâric* (Dâru'l- Meârif, 1993).

4.1. Hameletü'l-ilm

İbâdîliğin Kuzey Afrika'ya taşınmasında “Hameletü'l-ilm” (İlim Taşıyıcıları) olarak bilinen yapı büyük bir rol oynamıştır. Bu kavram, İbâdîliğin kurumsal davet faaliyetlerini yürüten, iyi yetişmiş dinî önderleri ve davetçileri ifade etmektedir. Söz konusu yapı içerisinde yer alan ve Kuzey Afrika'ya gönderilen davetçiler^[81], bölgenin İslamlaştırılmasında ve mezhebin tanıtılmasında öncü birer figür olarak kabul edilmektedir. Bu davet hareketi, hicrî II. yüzyılın hemen başlarında başlamış ve kısa sürede etkisini göstermiştir.^[82]

İbâdîlerin Berberîlerle ilk münasebetleri Seleme b. Sa'd vasıtasıyla olmuştur. Seleme, Basra'ya giderek burada İbâdî imam Ebû Ubeyde Müslim ile irtibata geçmiş, ondan İbâdî akidesi ve fihkî konusunda eğitim almıştır. Edindiği ilmî birikimle Mağrib'e dönen Seleme, bölgede mezhebi tanıtma ve yayma faaliyetlerine başlamıştır. Bu münasebet, İbâdî davet faaliyetlerinin Mağrib'te kurumsallaşmasının ilk adımı olarak kabul edilir.^[83]

Ebû Ubeyde, mezhebin yayılması için kurumsal bir organizasyon olan Hameletü'l-ilm'i daha da etkin kılmak amacıyla beş kişilik bir davetçi heyetini Kuzey Afrika'ya göndermiştir. Bu heyetin üyeleri, hem ilmî donanımları hem de ait oldukları kabileler nezdindeki itibarları sayesinde bölge halkı arasında etkili olmuşlardır. Bu davetçilerin çoğu, Kuzey Afrika'nın farklı bölgelerinden ve kabilelerinden gelmekteydi. Bu isimler şunlardır:

- **Ebû Dırâr el-Ğadâmisî:** Ğadâmis bölgesinden olup, yerel otorite ve kabileler üzerinde etkin bir şahsiyetti.
- **Abdurrahman b. Rüstem:** Fars asıllı olup Kayrevan'da doğmuştur. İlmî derinliği ve siyasi öngörüsü sayesinde İbâdîliğin Mağrib'de kurumsallaşmasında önemli rol oynamıştır.
- **Âsım es-Sidrâfî:** Sidrate kabilesine mensup olup, özellikle Batı Mağrib'teki Berberî gruplarla güçlü bağlara sahipti.
- **Ebû Dâvûd el-Kelbî:** Tunus'un güneyinde yer alan Nefzâve bölgesindedir; bölge halkı üzerinde etkili bir şahsiyet olarak davet faaliyetlerinde bulunmuştur.

[81] Hameletü'l-ilm'in faaliyetleri sadece Kuzey Afrika ile sınırlı kalmamıştır. İslam coğrafyasının birçok yerine yayılmışlardır. Makalemizin içeriğine katkı yapmadığı için üzerinde durmayacağız.

[82] Ulvi Murat Kılavuz, “Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 2 (2015), 73; Yahya Ertürk, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi, Yahya Ertürk* (Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 99.

[83] Dercinî, *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*, 33.

- **Ebû'l-Hattâb Abdu'l-A'la:** Yemen asıllı olup Basra'da ikamet etmekteydi. Sonradan davet heyetine katılarak mezhebin yayılmasında aktif bir rol üstlenmiştir.^[84]

Bu beş davetçi, sadece bir mezhebin temsilcisi değil, aynı zamanda ilmî ve ahlâkî duruşlarıyla bölge halkını etkileyen öncüler olmuşlardır. Yetiştirdikleri öğrenciler ve kurdukları ders halkaları sayesinde, İbâdîlik kısa sürede Kuzey Afrika'da kurumsal bir yapıya kavuşmuş ve toplumsal karşılık bulmuştur.^[85] Ebû Ubeyde Müslim, bu davetçilerle doğrudan ilgilenmiş; onları yalnızca temel dinî bilgilerle değil, İbâdî akîdesi ve fıkıhı konusunda derinlemesine eğitmiştir. Bu eğitim sürecinin ardından söz konusu davetçileri Kuzey Afrika'ya göndermiştir. Gönderilen bu öncü şahsiyetler, bölgede kısa sürede dikkate değer başarılar elde etmişlerdir. Bu başarıların en somut örneklerinden biri, Hameletü'l-ilm'den olan Ebû'l-Hattâb'ın hicrî 140 yılında stratejik öneme sahip Kayrevan şehrini ele geçirmesi olmuştur. Bu gelişmeyi takiben, yine davetçilerden biri olan Abdurrahman b. Rüstem, hicrî 160 yılında bölgesel bir güç odağı haline gelen Rüstemî Devleti'ni kurmuştur. Böylece Hameletü'l-ilm, yalnızca bir davet ve eğitim kurumu değil, aynı zamanda siyasi ve toplumsal dönüşümün de temel taşı olmuştur.^[86]

Ebû'l-Hattâb, Kuzey Afrika'da açık bir İbâdî imâmetinin tesisine öne çıkan ilk şahsiyettir.^[87] Mağribü'l-Evsat bölgesinde ilk İbâdî siyasi yapılanmayı kurarak İbâdîliğin kurumsallaşmasında öncü bir rol oynamıştır. Bu başarı, yalnızca bireysel çaba ile açıklanamayacak bir kolektif hareketin ürünüdür.^[88] Bu durum, İbâdî davetçilerin Berberî toplumu içerisinde çok kısa bir sürede etkili olduklarını ve mezhebi yaymayı başardıklarını açıkça göstermektedir.

Söz konusu davetçiler, Ebû'l-Hattâb'ın liderliğinde ordu komutanlığı yapmış, şehirlerde naiplik görevleri üstlenmişlerdir. Bu durum, İbâdî davet hareketinin yalnızca dinî değil aynı zamanda siyasî bir karakter taşıdığını da göstermektedir. Rüstemî Devleti döneminde, bu davetçiler tarafından kurulan medreseler ve oluşturulan ilmî halkalar sayesinde çok sayıda öğrenci yetiştirilmiş; bu öğrenciler mezhebin farklı coğrafyalarda kökleşmesini sağlayacak şekilde çeşitli bölgelere gönderilmişlerdir.^[89]

[84] Dercinî, *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*, 33; en-Nâmî, *Dırâsât anî'l-İbâdiyye*, 114.

[85] Murat Önder, *Cezayir İbâdîliği: Kuzey Afrika'da Bir Mezhep Geleneği* (Konya: Palet Yayınları, 2025), 79.

[86] Ferhat Ca'birî, *Alakatü Umman bi Şimali İfrîkiya* (Gardaye, ts.), 13.

[87] *İbâdiyye mezhebinde imâmet çeşitleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ethem Ruhi Fıçlalı, İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 110-112.

[88] Ebû'l-Hattâb'ın 141/758 senesinde ilan ettiği zuhur imametini 144/761 yılında Abbasiler tarafından yıkılmıştır. Bu kısa ömürlü imamet İbâdîler'in kendi devletlerini kurabilecekleri inancını aşılamaştır. Zaten çok geçmeden 160/777 yılında ilk İbâdî devlet olan Rüstemî Devleti kurulmuştur. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.: Abdurrazık, *el-Havâric fi Bilâdi'l-Mağrib hatta Muntasaf el-Karn er-Râbi' el-Hicrî*, 82-90.

[89] Abdulhalim, *el-İbâdiyye fi Mısır ve'l-Mağrib ve Alakatum bi İbâdiyye Umman ve'l-Basra*, 87.

Tahert şehri Abdurrahman b. Rüstem tarafından inşa edildikten sonra, burası İbâdî eğitimin ve öğretî faaliyetlerinin merkezi haline gelmiştir.^[90] Tahert'te çok sayıda medrese kurulmuş, bu medreseler vasıtasıyla Berberî kökenli birçok nitelikli İbâdî âlim yetişmiştir. Bu ilmî birikim ve teşkilat, Rüstemî Devleti'nin dinî ve siyasi istikrarını sağlamakta kalmamış, mezhebin sürekliliği açısından da temel bir işlev görmüştür.^[91]

4.2. Ticaret ve Hac İbadeti Yoluyla Kültürel Etkileşim

Ticaret, farklı toplulukların birbirleriyle tanışmalarına, etkileşim kurmalarına ve bu etkileşimler vasıtasıyla kültürel alışveriş gerçekleştirmelerine zemin hazırlayan önemli bir unsurdur. İbâdîler, Kuzey Afrika'ya yayılma süreçlerinde bölge halkıyla temas kurmak ve mezheplerini tanıtmak amacıyla ticari faaliyetleri etkin biçimde kullanmışlardır. O dönemde ticaret kervanları, yıl boyunca Basra'dan başlayarak sırasıyla Umman'a, Cidde'ye ve Mısır üzerinden Mağrib'e ulaşmaktaydı. Bu güzergâh, yalnızca mal alışverişi için değil, aynı zamanda fikir ve inançların taşındığı bir mecra hâline de gelmişti. İbâdî tüccarlar, bu güzergâh üzerinden gerçekleştirdikleri seyahatlerde hem ticaret yapmış hem de İbâdî inanç sistemini Sahra Çölü'nden Sudan'ın güney bölgelerine kadar ulaştırma imkânı bulmuşlardır.^[92] Zamanla bu bölgeler, İbâdîler için bir sığınak ve destek merkezi hâline de gelmiştir.^[93]

Meşrik'tan Mağrib'e gelen İbâdî tüccarlar aracılığıyla, Kayrevan, Trablus gibi önemli şehirlerde İbâdîlik geniş kitleler tarafından tanınır hâle gelmiştir.^[94] Bu tüccarlar yalnızca ticaretle uğraşmamış, aynı zamanda İbâdî akîde ve fikhını bölge halklarına aktarma sorumluluğunu da üstlenmişlerdir. Özellikle Hevvâre, Mezâte ve Herşe gibi Berberî kabilelerinin, bu davet ve ticaret faaliyetleri neticesinde İbâdîliği benimsemeleri, mezhebin Kuzey Afrika'daki yayılma sürecine büyük katkı sağlamıştır.^[95]

Ticaretin yanı sıra hac ibadeti de, İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinden gelen Müslümanların bir araya geldiği dinî bir vecibe olmasının yanında, ilmî ve kültürel etkileşimin yoğun olarak yaşandığı önemli bir platform niteliği taşımaktadır. İbâdîler, hac ve umre ibadetlerini, mezheplerini tanıtmak ve yaymak amacıyla

[90] İbâdîler için büyük bir önem taşıyan Tahert şehri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Mahfuz Söylemez, "Afrika'da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert", *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 7-33.

[91] en-Nâmî, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye*, 117.

[92] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh Ya'kûbî, *Sıfatu'l-Mağrib el-Me'huz min Kitabu Buldân* (Kutubu Turâs, 1993), 6.

[93] Dercîni, *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*, 1/124-130.

[94] el-Ya'kûbî, *Sıfatu'l-Mağrib el-Me'huz min Kitâbi'l-Buldân*, 6.

[95] el-Ya'kûbî, *Sıfatu'l-Mağrib el-Me'huz min Kitâbi'l-Buldân*, 5.

etkin biçimde kullanmışlardır. İbâdî kaynaklara göre, Câbir b. Zeyd'in yirmi dört defa hac ve umre yaptığı belirtilmektedir.^[96] İbâdî davetçiler, hac dönemlerinde İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinden gelen hacılarla etkileşim kurarak kendi mezhebî görüşlerini, siyasî duruşlarını ve inanç sistemlerini tanıtmaya imkân bulmuşlardır. Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde Müslim ve Rebî' b. Habîb gibi İbâdî imamların, Mekke ve Medine'de oluşturdukları ilmî ve münazara halkaları, farklı coğrafyalardan gelen Müslümanlar için önemli bir öğrenme ve tartışma zemini oluşturmuştur. Bu meclisler sayesinde özellikle Kuzey Afrika'dan gelen hacılar, İbâdîliğe dair bilgi edinmiş ve bu mezhebe ilgi duymaya başlamışlardır.^[97] Muhtemeldir ki bu ilmî ortamlar vasıtasıyla, Berberîler, Emevî yönetiminin kendilerine yönelik ayrımcı politikalarının farkına varmış ve İbâdîlerin adalet ve eşitlik temelli yaklaşımını daha cazip bulmuşlardır. Bu durum, İbâdîliğin Kuzey Afrika'da kabul görmesini kolaylaştırmış ve mezhebin bölgedeki yayılımını hızlandırmıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, İbâdîliğin Kuzey Afrika'ya yayılış sürecini tarihsel ve sosyo-politik bağlamda ele alarak, mezhebin bu coğrafyada nasıl ve neden rağbet gördüğünü ortaya koymayı amaçlamıştır. İbâdîliğin Kuzey Afrika'da kök salmasında birden fazla etkenin etkili olduğu görülmektedir. Öncelikle, Emevî yönetiminin Berberî kabilelere yönelik ayrımcı ve baskıcı politikaları, bölgede ciddi bir toplumsal huzursuzluk ve siyasî rahatsızlığa neden olmuştur. İslâm'ı kabul eden Berberîlerin Müslüman olarak dahi tanınmaması, vergi yükümlülüklerinin devam ettirilmesi ve siyasal temsilden mahrum bırakılmaları, halkın merkezî otoriteye karşı alternatif arayışlara yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu arayış ortamında, İbâdîlerin mutedil söylemleri, adalet vurgusu ve siyasal eşitlik iddiaları Berberî toplulukları arasında geniş kabul görmüştür. İbâdî mezhebinin, diğer Hâricî fırkalarından farklı olarak şiddetten uzak, daha uzlaşmacı ve toplumla barışık bir yapı arz etmesi, Kuzey Afrika'daki halklar için cazip bir seçenek oluşturmuştur. Bu açıdan İbâdîlik, sadece teolojik bir alternatif değil, aynı zamanda siyasal bir kurtuluş ideolojisi olarak da algılanmıştır.

İbâdîliğin bu coğrafyaya taşınmasında, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin öncülüğünde kurulan *Hameletü'l-ilm* (ilim taşıyıcıları) teşkilatı önemli bir rol oynamıştır. Bu yapı sayesinde yetiştirilen davetçiler, sadece mezhebin öğretilerini taşımakla kalmamış, aynı zamanda yerel kabilelerle kurdukları ilişkilerle mezhebin tabana yayılmasını da temin etmişlerdir. Davetçilerin kökenlerinin yerli kabilelere dayanması, onların söylemlerini daha inandırıcı ve kapsayıcı kılmıştır. Eğitim merkezlerinin kurulması, medreselerin açılması ve halkalar etrafında yürütülen

[96] el-İbâdî İbn Sellâm, *el-İslâm ve Târihuhû min Ciheti Nazari'l-İbâdiyye*, thk. Werner Schwartz, Sâlim b. Ya'kub (Dâru Ikra li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve't Tabâeti, 1405), 12.

[97] İbn Sellâm, *el-İslâm ve Târihuhû min Ciheti Nazari'l-İbâdiyye*, 13.

ilmî faaliyetler, İbâdîliğin kurumsal bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır. Ticaret yolları ve hac ibadeti gibi yollarla sağlanan kültürel etkileşimler de İbâdîliğin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Meşrik'tan Mağrib'e uzanan ticaret ağları, Basralı İbâdî tüccarların hem ekonomik hem de fikrî olarak bölge halkı ile ilişki kurmalarına imkân tanımıştır. Hac yolculukları ise, İbâdî âlimlerin farklı coğrafyalardan gelen Müslümanlarla buluşarak düşüncelerini aktardığı, münazara halkaları vasıtasıyla etkileşimde bulunduğu zeminler sunmuştur. Dolayısıyla İbâdîlik, sadece içe kapanık bir mezhep değil, aynı zamanda yayılmacı bir düşünce ve hareket olarak işlev görmüştür.

Nihai olarak, İbâdîliğin Kuzey Afrika'daki yayılışı, sadece dinî-teolojik bir sürecin değil, aynı zamanda tarihsel, sosyo-politik ve kültürel bir dönüşümün yansımasıdır. Emevî yönetiminin uygulamaları, yerel kabile yapıları, mezhebin örgütlü davet faaliyetleri ve ilmî-kültürel stratejileri bu sürecin başarıya ulaşmasında etkili olmuştur. Bu doğrultuda İbâdîlik, İslam Mezhepleri Tarihi açısından sadece Basra ve Umman merkezli değil, aynı zamanda Kuzey Afrika odaklı incelenmesi gereken özgün bir örnek teşkil etmektedir. Kuzey Afrika'da gelişen İbâdîliğin Berberî kimliğiyle birleşerek ortaya koyduğu sosyo-politik tecrübe, mezhep tarihçiliği açısından çok katmanlı ve yerel dinamiklerle iç içe geçmiş bir yapının izlerini taşımaktadır.

Yazar Katkı Oranları

Çalışmanın Tasarlanması (Design of Study): CB(%90), ME(%10)

Veri Toplanması (Data Acquisition): CB(%90), ME(%10)

Veri Analizi (Data Analysis): CB(%90), ME(%10)

Makalenin Yazımı (Writing Up): CB(%90), ME(%10)

Makalenin Gönderimi ve Revizyonu (Submission and Revision): CB(%90), ME(%10)

KAYNAKÇA

- Abdulhalim, Recep Muhammed. *el-İbâdiyye fi Mısr ve'l-Mağrib ve Alakatumum bi İbâdiyye Umman ve'l-Basra*. Maskad: Mektebetü'l-Ulûm, 1990.
- Abdurrâzık, Mahmûd İsmâil. *el-Havâric fi Bilâdi'l-Mağrib hatta Muntasafî'l-Karnî'r-Râbî' el-Hicrî*. Fas: Dâru's-Sekâfe, 2. Basım, 1406.
- Altıkulaç, Tayyar. "İkrime el-Berberî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 20/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 200M.S.
- Ateş, Orhan. *Günümüz Uman İbâdiyyesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Bahadır, İlknur. *Günümüz Uman İbâdiliğinde Dinî Tolerans Söylemi*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Bârûnî, Süleyman b. Abdullah. *Muhtasâr Tarihu'l-İbâdiyye*. Ürdün: Câmîati'l-Ürdüniyye, ts.
- Belâzürî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-buldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Benras, Mahmoud. "İbâdiyye Mezhebi ve Gizlik Düşüncesi(Takiyye)". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2022), 511-529. <https://doi.org/10.46353/k7auifd.1173175>
- Berradî, Ebû'l-Fazl Ebû'l-Kasım Muhammed b. İbrâhîm. *el-Cevâhiru'l-Müntekâ fi ma Ehmelehu Kitabu'l-Tabakât*. thk. Ahmed b. Saûd es-Seyyâbî. Londra: Dâru'l-Hikma, 2014.
- Bu'cile, Nâciye el-Verimî. *el-İslâmü'l-Hâricî*. Beyrut: Daru't-Talî'a, 2006.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr el. *el-Beyân ve'l-Tebyin*. thk. AbdusSelâm Harun. Mısır, 4. Basım, 1975.
- Ca'birî, Ferhat. *Alakatü Umman bi Şimalî İfrîkiya*. Gardaye, ts.
- Cenâvunî, Ebû Zekerriyya Yahya. *Kitâbü'l-Vaz': Muhtasar fi'l-Usûl ve'l-Fıkḥ*. thk. İbrahim Ettafeyyîş. Maskat: Mektebetü'l-İstikâme, 6. Basım, ts.
- Çakan, İsmail Lütfî. "Câbir b. Zeyd". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 537-538. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Dercinî, Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd. *Tabakâtü'l-Meşâ'ih bi'l-Mağrib*. thk. İbrahim Tallay. 2 Cilt. Cezayir: Matbaatu'l-Ba'si, 1394.
- Ertürk, Yahya. Ebû Ubeyde Müslim b. *Ebi Kerime ve Kuzey Afrika İbâdiliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi*, Yahya Ertürk. Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Gaiser, Adam. *Muslims, Scholars, Soldiers: The Origin and Elaboration of the Ibadî Imamate Traditions*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel. Ankara: Vadi Yayınları, 2012.
- Göksün, Ahmet Faruk. "Câbir b. Zeyd ve İbâdî Fikhındaki Yeri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 39 (2022), 33-59.
- Gömbeyaz, Kadir. "Haricilerin Günümüzdeki Devamı İbadiler mi, Selefiler mi? Metodik Bir Tartışma". e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi 9/1 (2016), 77-98.
- Gürbüz, Celal. Kuzey Afrika'da Kurulan Hâricî-Suffrî Devlet: Midrâniler. Van: Van Yüzüncü Yıl, Yüksek Lisans, 2023.
- Halîfât, İvâz. el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firka'l-İbâdiyye. Ummân: Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, ts.
- Halîfât, İvâz. Neş'etu'l-Hareketü'l-İbâdiyye. Ummân: Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, 1. Basım, 1423.
- Hârisiyye, Ziyâne b. Halfân el-. el-İmam Câbir b. Zeyd ve Te'sîsî'l-Fikri'l-İbâzî, ts.
- Hasan, İbrahim. İntişârü'l-İslam fi Kârreti'l-İfrîkiyye. Kâhire, 1963.
- Hazrecî, Abdu Zeyd Ahmed. "Nassu Risâleti Abdullah bin İbâd li-Abdumelik b. Mervân: Dirasetun fi Mudâniha ve İb'âdihe'l-Fikriyye". *Mecelletu Câmîatu Bâbil li'l-Ulum el-İnsâniyye* 28/2 (2020), 223-256.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali bin Ahmed. el-Fasl fi'l-Mile ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal. thk. Ahmet es-Seyyid Seyyid Ahmet Ali. 3 Cilt. Kâhire: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, 2003.
- İbn Sellâm, el-İbâdî. el-İslâm ve Târihuhu min Ciheti Nazari'l-İbâdiyye. thk. Werner Schwartz, Sâlim b. Ya'kub. Dâru İkra li'n-Neşr ve't-Tevzi' ve't Tabâeti, 1405.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim. el-Kamil fi't-tarih. 10 Cilt. Beyrut : Dâru Sadır, 1997.
- İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. el-Kâmil fi't-Tarih. thk. C. J. Tornberg. 12 Cilt. Beyrut, 1982.
- İbnü'l-Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddin Ömer. el-Bidâye ve'n-Nihâye. thk. Ali Şirî. Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1408.

- Kılavuz, Ulvi Murat. “Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 2 (2015), 71-122.
- Kutlu, Sönmez. “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 168-210.
- Lewicki, Tadeusz. “İbâdiyya”. *Encyclopaedia Islamica* (ikinci edisyon). 649-652. Leiden, 1971.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Tarih*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1. Basım, 1964.
- Mûnis, Hüseyin. *Fecru'l-Endülüs*. Beyrut: Daru'l-Menahil, 1987.
- Mûnis, Hüseyin. *Sevrâtü'l-Berber fî İfrikiyye ve'l-Endelüs (102-136/721-753)*. Mısır: Matbaatu Cemîati Fuadi'l-Evvel, 1948.
- Nâmî, Amr Halîfe en-. *Dırâsât anî'l-İbâdiyye*. çev. Mihail Hürî. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012.
- Neccar, Amir en-. *el-İbâdiyye ve medâ Silatuha bi'l-Havâric*. Dâru'l- Meârif, 1993.
- Önder, Murat. *Cezayir İbâzîliği: Kuzey Afrika'da Bir Mezhep Geleneği*. Konya: Palet Yayınları, 2025.
- Önemli, Kadri. *Erken Dönem İbâdî Kaynaklarda İbâdiyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Nida Akademi, 2020.
- Öz, Mustafa. “Ebû'l-Hattâb el-Meâfir”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/324. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. “Kaade”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/589. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özkuyumcu, Nadir. “Hassân b. Nu'mân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/398-399. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özkuyumcu, Nadir. “Ukbe b. Nâfi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/64-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özmen, Hatun-Severcan, Şefaattin. “Yezîd b. Muâviye'nin Ölümünden Sonra Basra'da Yaşanan Yönetim Krizi”. *Düzce İlahiyat Dergisi* 8/2 (2024), 143-172.
- Söylemez, Mahfuz. “Afrika'da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert”. *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 7-33.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdu'l-Kerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Kısra Salih Ali. Dîmeşk: Resalah Publishers, 2015.
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbas. *Kitâbü's-Siyer*. thk. Ahmed Hammûd es-Seyyâbî. Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe Ummân, 1987.
- Üzüm, İlyas. “Mirdâs b. Üdeyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/148-149. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirdas-b-udeyye>
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe, 2021.
- Ya'kübi, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-. *Sıfatu'l-Mağrib el-Me'hûza min Kitâbi'l-Büldân*. Kutubu Turâs, 1993.
- Yıldız, Harun. “Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. EK-1/375-376. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zehebî. *Tezkiretü'l-Huffâz*. Haydarâbâd, 1375.